

Leka för livet

FATABUREN 1992

Leka för livet

NORDISKA
MUSEET

Leka för livet

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1992

FATABUREN 1992

ISBN 91 7108 316 2

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktör Hans Medelius.

Bildredaktör Agneta Johansson.

Teknisk redaktör Berit Nordin.

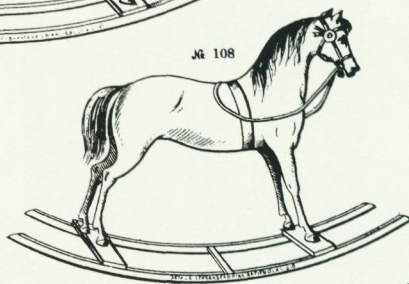
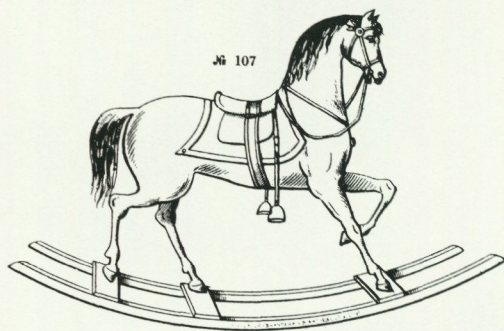
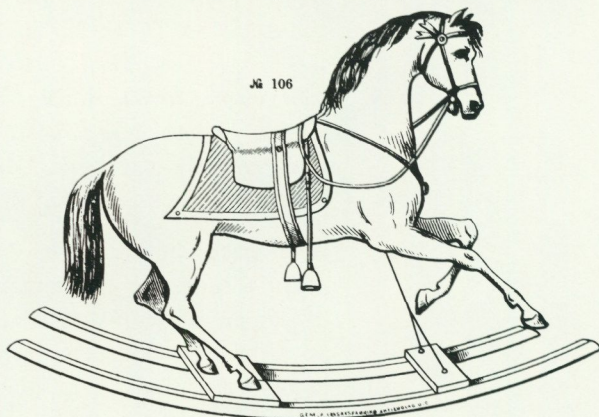
Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslag: Drottning Blanka av Namur. Målning av Albert Edelfelt 1877. Foto Hannu Aaltonen. Ateneum, Helsingfors.

Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

GEMLA LEKSAKSFABRIKS AKTIEBOLAG
 DIÖ pr LIATORP.

Gunghästen ur Gemla Leksaksfabriks priskurant från 1880-talets mitt. Kungl. biblioteket.

GEMLA LEKSAKSFABRIK – SVERIGES FÖRSTA

Katarina Ågren

*Katarina Ågren, chef-
redaktör, Umeå.*

Bland mängden av trähästar i Nordiska museets magasin finns två välgjorda dragare, en svart och en brun. De är spacklade och målade med en blank oljefärg, har man av skinn och svans av garn, noggrant gjorda seldon av trä, läder och metall som det anstår välskötta hästar ägda av sonen till grosshandlare Jäderlund på Döbelnsgatan i Stockholm på 1860-talet. Kärror har de också, att dra hem hö med och att forsla varor på till grosshandlaren magasin.

Det märkvärdiga med just de här hästarna är att de är gjorda av Alexis Westerdahl, skaparen av Sveriges första leksaksfabrik. Alexis Westerdahl var född i Ratan i Västerbotten 1838, son till en tullförvaltare. 1860 finner vi honom i Stockholm inskriven vid Konstakademins byggnadsskola, hans stora intresse var träsnideri. I Svenska industriella verk och anläggningar (1884) skriver Gunnar Ekerot att Westerdahl en jul skall ha sett barnen i en stockholmsfamilj öppna julklappar med leksaker, som väckte hans intresse. Förmodligen var det tyska leksaker, som på den tiden hade en marknad i stora delar av världen och idén han fick var att sådana ju lika gärna skulle kunna göras i Sverige. Sagt och gjort. Året därpå kunde han presentera en kollektion leksaker, som ställdes ut på Hotell La Croix vid Brunkebergstorg. Enligt uppgift väckte de uppmärksamhet i konstkretsar och professorerna Carl Palmstedt och August Sohlman uttalade sig positivt om dem. Uppmuntrad av framgången lämnade Westerdahl in en ansökan till Patentverket om att få anlägga "en mekanisk fabrik för åstadkommande till afsalu af lek- och konstsaker, såsom alla slags dockmöbler, kvarnar, pusseltaflor, åkdon, modeller till

Interiör från Gemla Leksaksfabriks butik. Årtal okänt.

byggnader, cigarrställ, dockor av trä, papp, papiermaché och flera dylika arbeten, som ej uteslutande kunde anses tillhöra något särskilt yrke". Den första leksaksfabriken med tillhörande utställningslokal inrättades på Drottninggatan 55 i Stockholm och fick namnet Svenska Leksaksmagasinet. Men erfarenheterna fanns i Europa och med hjälp av ett bidrag från Patriotiska sällskapet kunde han göra en två månader lång studieresa i Tyskland, Schweiz och Frankrike, alla länder med betydande leksakstillverkning.

Flera år senare, hoppas den redan citerade Gunnar Ekerot 1884, att importen av tyska leksaker skall minska dels därför att

importtullen höjts med 150 % två år tidigare, dels därför att vi har en inhemsk tillverkning som "tillvunnit sig rättmätigt erkännande, men hvars alster liksom mycket annat, fått träda tillbaka för svenskens i allmänhet kända svaghet för det utländska kramet. Dervid mången gång landets produkter af lika god, om icke bättre beskaffenhet, åsidosätts."

Alexis Westerdahl måste ha varit inspirerande i sin entusiasm och energiska uthållighet när det gällde leksaksfabriksprojektet. Motgångarna blev många och svårigheterna tornade upp sig gång efter gång. Han blev beroende av människor med kapital. Hans egna tillgångar bestod i hantverksskicklighet, klurighet, iderikedom och en stark övertygelse om idéernas bärkraft.

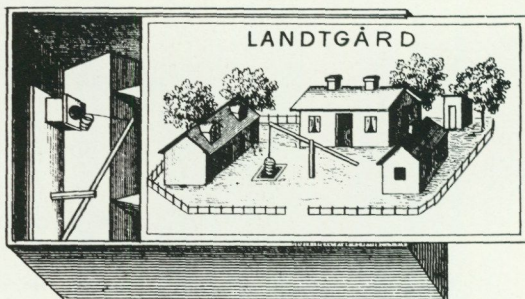
Efter några år i Stockholm flyttade Westerdahl tillverkningen till Gemla i Småland, ett samhälle där det fanns lediga lokaler i ett gammalt pappersbruk. Redan året därpå, 1867, det svåra missväxtåret, brann delar av fabriken. Den sysselsatte då elva arbetare och efter ytterligare ett år sedan fabriken byggts upp på nytt var de 16. Hushållningssällskapet hade ställt ett lån på 2.000 kr till förfogande. Men det räckte inte, mer kapital behövdes, och det satsade Lithografiska AB i Norrköping. Verksamheten flyttades till Norrköping 1871, men redan efter ett år var Westerdahl och tillverkningen tillbaka i Gemla. Nästa kapitaltillskott kommer från firman Frans Svanström & Co och fabriken utvecklas så att den 1883 sysselsätter 62 personer och har 55 maskiner. Då brinner den igen, i april 1884. Ägaren, grosshandlare Frans Svanström kommer till Gemla och efter besöket beslutar han att flytta fabriken. Valet faller på Diö en ort inte långt från Gemla där det finns vattenkraft, skog och järnväg. Här byggs en helt ny industrianläggning upp och företaget blir aktiebolag under namnet Gemla Leksaksfabrik AB, trots placeringen i Diö. Westerdahl följde med som föreståndare och hade ansvar för återuppbyggnaden. Men snart blev han oense med ledningen och lämnade efter en tid fabriken och flyttade tillbaka till Gemla och försökte på nytt driva en egen fabrik, till vilken sonen Bernhard står som ägare. När företaget presenteras i Smålandsposten 1885 framhålls att återkomsten "helsas med stor och allmän tillfredsställelse av ortens befolkning, hvilken under flera år vant sig att medelst arbete även åt svagare mindre arbetsföra personer..."

Ett veritabelt annonskrig bryter ut mellan de två företagen.

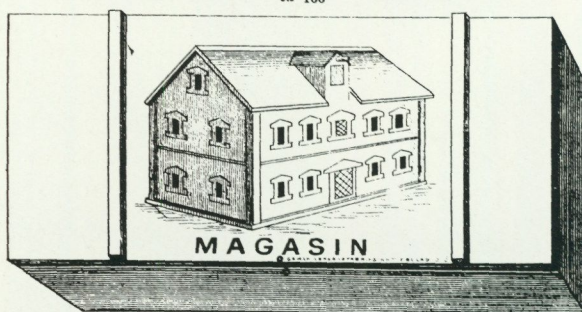
GEMLA LEKSAKSFABRIKS AKTIEBOLAG

DIÖ PR LIATORP.

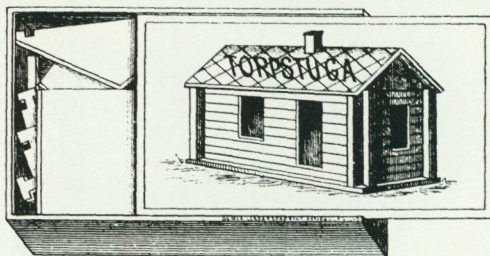
Nº 160

Nº 166

Nº 221

Byggsatser ur Gemla Leksaksfabriks priskurant från 1880-talets mitt. Kungl. biblioteket.

Krocketspel var en av Gemlas mycket populära produkter. Här hos grosshandlare Johan Nilsson i Falun.

Fabriken i Diö registrerar ett fabriksmärke med en bild av en gunghäst. I en annons får vi reda på vilka produkter som är på modet på 1880-talet.

Gemla Leksaksfabrik anlagd 1866 nu Gemla Leksaksfabrik AB adr Diö Liatorp rekommenderar sina tillverkningar af diverse artiklar passande för våren såsom Croqetspel med tillhörande flera slag, starka och eleganta, Skottkärror med tillbehör olika storlekar, Barnvagnar stora och mindre, Hövagnar, kranskäppar och kransar, barnungor och Pilbågar, Segelbåtar. Dessutom: Lador innehållande djur, Renar med lapptält och ackja, elegant Docksåp med eller utan möbleman, Fortuna med Räfoch Solitärs spel olika sorter m.m. m.m.

Fabriken är tidsenligt inrättad, har fulltalig och duglig personal hvarför vi äro i tillfälle att erbjuda den besta vara i förening med ferm expedition. Priskurant franko på begäran. I anledning av den efterapning af våra artiklar, som på sista tiden förekommit ber vi få fästa resp. afnämares

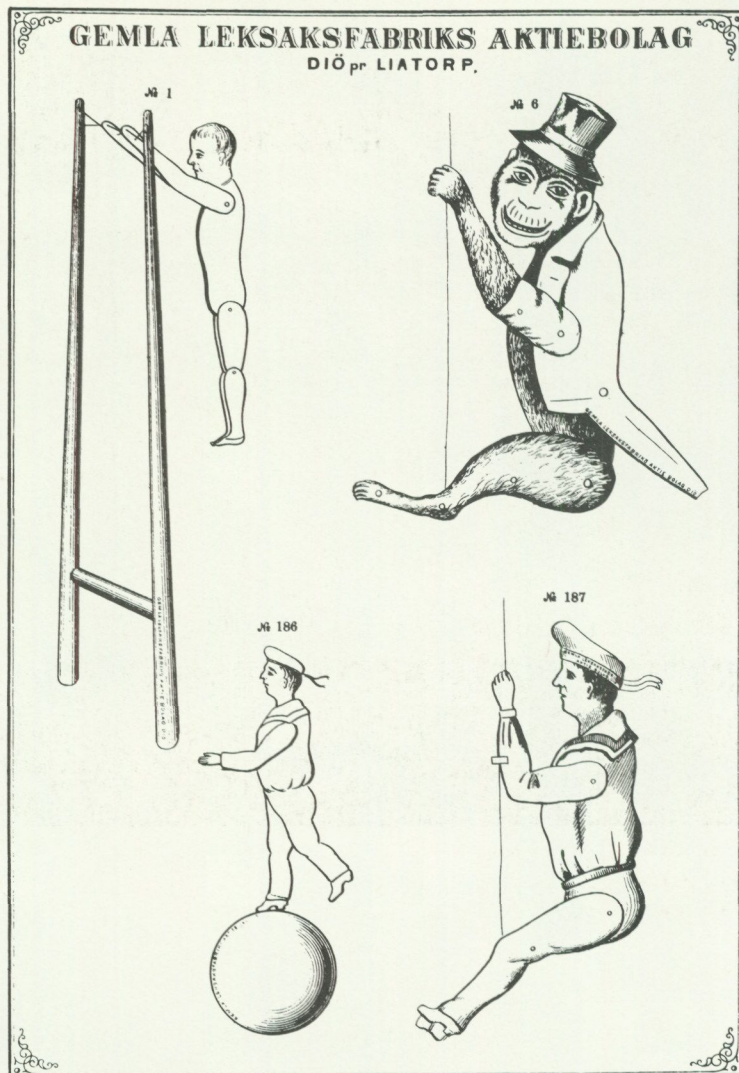

*Arbetarna återigen samlade
framför tunnbindriet i Gemla i
början av 1900-talet.*

*uppmärksamhet på, att hvarje sak af vår tillverkning är försedd med vårt
fabriksmärke.*

Hur avlöpte nu denna kamp mellan idégivaren och kapitalet? Westerdahl fick ge upp. Efter konkurs flyttade han till Nyland i Ångermanland, som förman för en snickerifabrik. Här uppfann han en reveteringsmatta, som kom i produktion i en ny fabrik innan han dog 1909.

Många av Westerdahls anställda fick arbete vid fabriken i Diö. Men lusten att vara i Gemla drev tre av arbetarna att än en gång pröva möjligheten att anlägga en leksaksfabrik i Gemla. De tre fabrikörerna, en svarvare, en träsnidare och en snickare, inregistrerade firman Nya Leksaksfabriken Gemla 1893. Och denna gång lyckades man bättre. Genom kontakt med affärsmannen

Trapetsfigurer ur priskurant från 1880-talets mitt. Kungl. biblioteket.

Albert Zadig i Malmö, som ägde en hel kedja av butiker, s.k. basarer, i landet ökade avsättningen kraftigt. Han kom med förslag till nya produkter, modellerna hade han köpt i Tyskland och han gav ut kataloger med sitt fabriksmärke som hade en bild av en pojke ridande på en käpphäst. Till slut hade man expanderat så kraftigt att fabriken behövde utökas. Men Zadig var inte

ILLUSTRATIONER
å
*1700-20
OKT*
Leksaker

från
**GEMLA LEKSAKS
=FABRIK • GEMLA**

A.B. Albert Ladig.

MALMÖ

längre intresserad och 1913 börjar en ny epok i samarbete med Erik Wäsström, som övertar Zadigs kontrakt. Fabriken byggs ut och nya kunder kommer till. På 1930-talet blev Turitz & Co i Göteborg med varuhusedjan Epa den viktigaste avnämaren, men också NK och mängder av leksaksaffärer sålde de berömda Gemlaleksakerna. 1944 avbryts hastigt kontakterna med Epa och jakten på nya och gamla kunder sätter igång. Verksamheten minskar i omfattning och 1954 läggs fabriken ner, byggnaderna rivs och det är bara kvarteret Kärphästen som minner om den gamla fabriken. Och så alla de nya fabrikerna förstås. För när Gemla Leksaksfabrik upphör har flera av de anställda startat egna företag. På 1950-talet fanns det 10 leksakstillverkare i samhället, i dag är de fem varav familjeförtäget Micki är det ledande. Här för man traditionerna vidare bl.a. genom att ännu tillverka en del av de gamla modellerna.

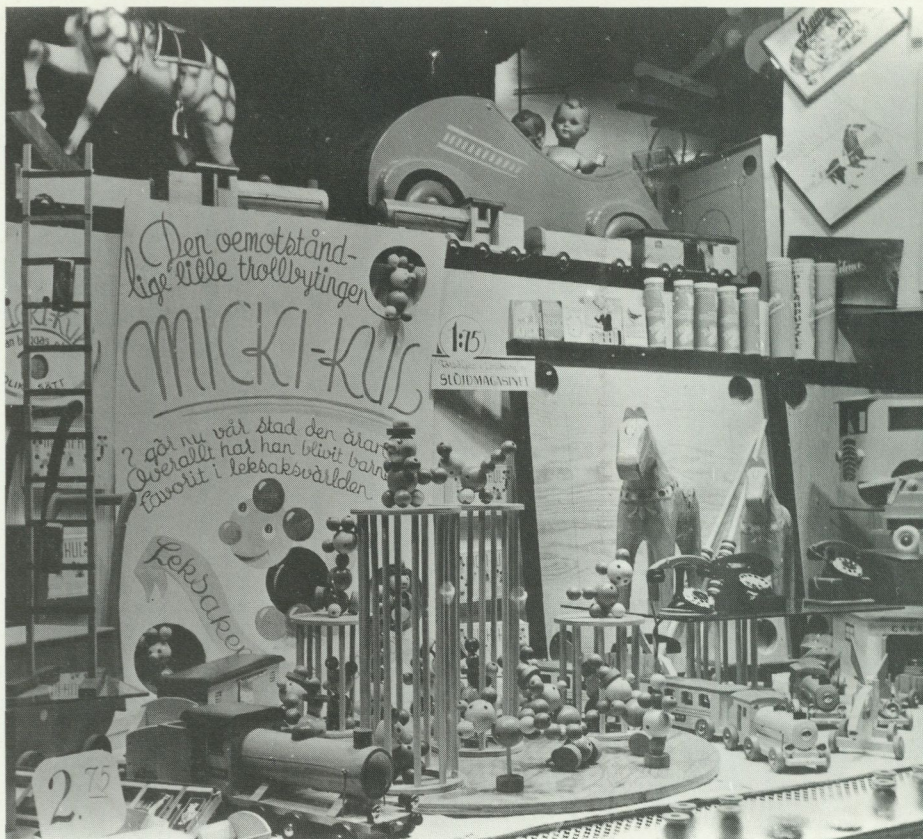
Hur gick det då i Diö? 1903 började man göra nya produkter, korgmöbler och korgvagnar, men framförallt böjträmmöbler, s.k. wienermöbler, som man var först i landet med att tillverka liksom cykelfälgar och tenniss racketar gjorda efter samma principer av hel massiv ask. 1908 brann fabriken men återuppbyggdes igen. Leksakstillverkningen fanns kvar, men fick allt mindre betydelse och 1927 upphörde den helt. 1910 försvann gunghästen ur varumärket och fabriken i Diö döptes om till Gemla Fabrikers Aktiebolag. Den Nya Leksaksfabriken i Gemla kunde då ta bort "Nya" ur namnet.

PRODUKTERNA

Utan att det ordas mycket om det i historiker över företaget förstår man att Westerdahls leksaker ansågs ha hög kvalitet jämfört med de utländska. Eller också är det ren patriotism när en tidningsman 1881 skriver:

Fabrikanten från Gemla Leksaksfabrik erbjuder ett rikt ämne för tillfredsställelse med den inhemska industrins utveckling inom denna bransch på senare tiden. Den framgång fabriken under de senaste åren rönt genom att för den öppnats den stora marknaden – på vilken utgången av den konkurrens med det ohållbara och ofta med giftiga färger översmetade Nürnbergkramet ej bör vara tvivelaktigt – har sporrat till nya försök på alla områden, där det nyttiga och nöjsamma i leksaksväg och undervisningsmateriel kunnat förenas för ungdom.

Albert Zadig drev en kedja av leksaksaffärer, s.k. basarer över hela landet och var en av Gemlas bästa kunder i början av 1900-talet och föreslog också nya produkter. Katalogomslag från 1909.

Micki Kul var företaget Mickis första produkt 1944. Turitz beställde direkt 20.000 exemplar. Syskonen Aronsson hade tidigare arbetat på nya Leksaksfabriken. Okänt var bilden är tagen.

Det talas inte heller mycket om pedagogiska tankar och idéer, men de måste ändå ha funnits där. 1882 skriver samme journalist med signaturen Sigurd efter ett besök i leksaksfabriken att Westerdahl visat några nya modelleksaker som han hade skaffat i Tyskland.

Bland dessa befann sig en del i trä skurna djur, men hur voro dessa tillverkade? Jo, med svårighet kunde man skilja mellan dem som skulle föreställa lejon och oxar, ... vad Westerdahl särskilt strävade efter var att göra sina artiklar instruktiva, underhållande och roliga för barnen.

Och produkterna var nästan oräkneliga.

I den ovan citerade Svenska industriella verk och anläggningar räknas en del av de produkter upp som produceras på 1880-talet:

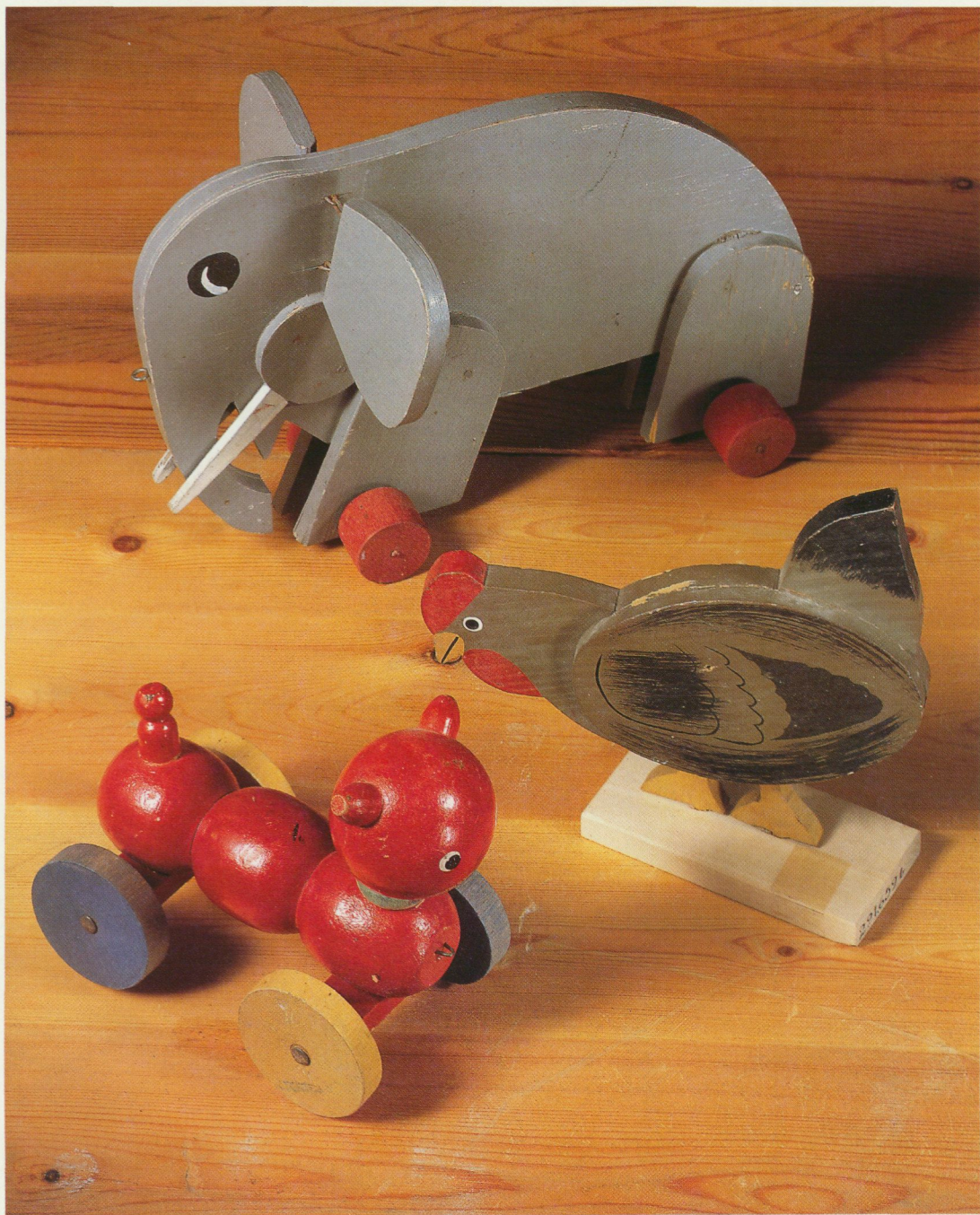
Bland leksaker som tillverkas påpeka vi barn-, sand-, hö- och lastvagnar, källkar, fortuna, femton-, tanke-, räf-, och målskjutningsspel, käglor, akrobater, kranskäppar, ladugårdar, alfabet-, bygg- och kökslådor, dockhus med möbler, barn- och bakbord, gungor, snurror, skramlor, väderquvarnar, arkitektoniska föremål, spadar och krattor, rodd- och segelbåtar, kägelspel, läggkartor öfver Skandinavien,, jou-jou,, mjöl-kar, mosaikalbum, ok, pilbågar, utdragssängar, kärror, ärtbössor m.m.

Utom leksaker görs här äfven en hel del skolmateriel, såsom modeller till träkonstruktioner, blompressar, meter-, decimeter- och räknekuber /sönderdelade/, rit- och räkneklotsar, gradskivor, koniska sektioner, blocksystem, oprismor/ sönderdelade/, meterstafvar, häfstångsapparater, skolcirkclar, stereometrisk figuror osv.

Gunghästen i varumärket var en välvald symbol, den liksom andra hästar var en viktig produkt. Den första som gjorde gunghästar skall ha varit en bildhuggare, som hade fått sin utbildning under en fängelsevistelse på Långholmen. Alla djur skars för hand, tälja var det första barnen kunde få lära sig när de kom till fabriken. Eftersom det inte krävde några maskiner lades det arbetet under företagets första tid också ut i hemmen, där familjemedlemmarna kunde tälja tuppar, grisar och andra smådjur till ladugårdarna. Dessa tillverkare kallades "pyttmakare".

TILLVERKNINGEN

Leksakerna gjordes av trä. Bok och ek, men också björk, ask, gran och tall har hämtats ur de småländska skogarna. Det torkades väl, upplagt i s.k. sticklador, bok och ek i två år och de andra träslagen ett år. Inne i fabriken torkades det ytterligare innan det sågades och formen på det som skulle göras ritades upp efter en mall. I bandsågen sågades delarna ut, vilket måste göras med omsorg för att underlätta det fortsatta arbetet. Sedan togs ämnena om hand i slöjdverkstan där hästarna täljdes. Sture Henriksson, som började arbeta i fabriken 1908, han var då tio år, har berättat om arbetet i hembygdsboken Längesen & Nu. "Det satt 15 småpojkar och bara gjorde hästar med kniv, de stora med yxa och bandkniv, helt för hand gjordes de." 25 olika hästar i olika storlekar, den minsta kallades 4½ öres för det var vad barnen fick för dem. Störst var gunghästarna, riktiga skulpturer, som gjordes i serier om 25 stycken som lades upp på vinden att

torka och spricka så de kunde spacklas ordentligt innan de målades.

I svarvverkstaden arbetade många med att ta fram halvfabrikat som sedan färdigställdes i snickeriet, den största avdelningen. I målarverkstaden målades allt för hand, prydligt och fint. I hemmen sydde man segel till båtarna, satte upp vävar i de små bordsväfstolarna och massor med småjobb som att tapetsera dockskåpen, förse hästarna med seltyg, flaggstänger med flaggor utfördes i en särskild verkstad.

Ingen har någonsin räknat alla de oändliga mängderna med leksaker som producerats eller alla de olika produkter som tagits fram. Men läsningen av de gamla katalogerna och priskuranterna väcker många minnen till liv. Så gott som varenda barn i Sverige, kungabarnen inräknade, har nog varit ägare till en gemlaleksak under 1900-talet. Det vittnar också Nordiska museets leksaksamlingar om.

*Träleksaker från Gemla. Tillhör
Nordiska museet. Foto Sören
Hallgren.*